

KIRJALLISUUDEN TARKASTELUA

PERTTI HEMÁNUS, *Joukkotiedotus piilovai-
kuttajana*. Otava, Keuruu 1973, 178 s.

Hemánus on viimeisimmässä kirjassaan »Joukkotiedotus piilovai-
kuttajana» lähtenyt kehittämään tiedotustutkimuksen epäilemät-
tä hajanaista ja syystä alkeelliseksi parjattua
teoriaa. Kehittely on jatkoa joukkotiedotuk-
sen vaikutusten teorioinnille, ja Hemánus aina-
kin oman väitteensä mukaan pyrkii hahmotta-
maan joukkotiedotuksen vaikutustapahtuman
uudesta, aikaisemmassa tutkimuksessa laimin-
lyödystä näkökulmasta. Tämän uudelleen
hahmottamisen hän tekee pääasiassa siten,
että introdusoi systemaattisen käsite-erittelyn
piiriin käsiteparin propaganda ja indoktrinaa-
tio. Parin jälkimmäinen käsite on joukkotie-
dotuksen tieteellisen tutkimuksen piirissä il-
meisen uusi — sen myönnän.

Hemánuksen kirja rakentuu kokonaisuudes-
saan sille johtavalle ajatukselle, että joukko-
tiedotusteilte tapahtuvia yrityksiä vaikuttaa
tiedotusta vastaanottavien laajojen yleisöjen
tajunnan tilaan on periaatteessa kahdenlaisia:
on propagandaa ja on indoktrinaatiota (ja
niitä vastaavasti sitten kahdenlaisia vaikutuk-
sia, propagandistisia ja indoktrinoivia). Kirjassa
esitetyn määritelmän mukaan propaganda ja
indoktrinaatio eroavat toisistaan yhdessä ja
vain yhdessä suhteessa: indoktrinaatiosta voi-
daan puhua vain silloin, kun joukkotiedotusta
vastaanottava yksilö ei tiedosta häneen koh-
distunutta vaikutusyritystä ja sen seurauksena
tapahtunutta jotakin muutosta itsessään; mikäli
vaikutusyritys tiedostetaan, mikäli oivalle-
taan tiedottajan tai sanoman pyrkivän vaikut-
tamaan omiin arvoihin, asenteisiin, mielipitei-
siin ja/tai käyttäytymisiin, on tiedotustoimin-
nassa aina kysymys propagandasta. Mikäli olen

oikein ymmärtänyt kirjan määrittelyt, *tietoi-
suus vaikutusyrityksistä on se primaaripe-
rusta, jolla propaganda ja indoktrinaatio
erotetaan toisistaan*.

Hemánus katsoo tutkimuksessaan, että prop-
agandassa ja indoktrinaatiossa on kysymys
kahdesta selvästi toisistaan poikkeavasta val-
lankäytön tai vaikuttamisen muodosta. Vaikka
propagandan mekanismeja ei tutkimuksessa
tarkemmin analysoidakaan, on ilmeistä, että
Hemánus katsoo propagandan mekanismien
poikkeavan niistä, joita hän tutkimuksessaan
erittelee — siis indoktrinaation mekanismeis-
ta. Ja koska indoktrinaation mekanismien
tutkimus on kirjan mukaan toistaiseksi lai-
minlyöty, katsoo Hemánus raivanneensa tietä,
esittäneensä uutta ja tulevaa tutkimusta aja-
tellen käyttökelpoista.

Jos kuitenkin lähdetään Hemánuksen prop-
agandalle ja indoktrinaatiolle esittämistä mää-
ritelmistä, joissa keskeisenä erottelevana teki-
jänä on vaikutettavien tietoisuus vallankäy-
töstä, vaikutusyrityksistä ja vaikutuksista, voi-
daan mielestäni väittää, ettei propagandassa
ja indoktrinaatiossa sittenkään ole kysymys
kahdesta periaatteellisesta erilaisesta vaikutta-
misen muodosta. Minusta on selvää, että
tietoisuus vaikutusyrityksistä ja myös vaiku-
tuksista on jatkuva ja vieläpä yksilökohtai-
sesti ajassa muuttuva variaabeli. Muuttujan
toisessa ääripäässä ollaan yksilöstä ja tilan-
teesta riippuen täysin tietoisia vallankäytön
yrityksistä ja toisessa ääripäässä täysin tie-
tämättömiä näistä. Keskivaiheilla tietoisuus
on hämartyntä, vaistonvaraista. Introdusoi-
malla käsiteparin propaganda ja indoktrinaa-
tio määrittelemällä tavalla Hemánus itse
asiassa kohottaa tiedotusteoreettisen tutkimuk-
sen keskeiseksi seikaksi *tietoisuuden val-*

lankäytön yrityksistä. Hänen kirjassaan (ja kirjaa ennen lähes samansisältöisessä monisteessaan) esittämänsä indoktrinaation teoriaa onkin ehkä asianmukaisempaa kutsua *joukkotiedotuksen tiedostamattomien vaikutusten ja vaikutusyritysten teoriaksi.* En halua tässä ryhtyä kiistelemään siitä, onko tällainen teoriointi tiedotustutkimuksessa uutta vai ei, laiminlyötyä vai ei. Periaate esiintyi samana joka tapauksessa jo *Mertonilla*, kuten *Skvortsov* (1972, 130—133) on huomauttanut.

Edellisellä en suinkaan halua mitätöidä Hemánuksen teoreettisen tutkimuksen arvoa. Itse en ole aikaisemmin tavannut missään vastaavaa systemaattista esittelyä joukkotiedotuksen tiedostamattomien tai heikosti tiedostettujen vaikutusten ongelmakentästä. Kirjan johdavaa teemaa on mielestäni eritelty ja dokumentoitu todella melko ansiokkaalla tavalla, ja erät kirjan spekulatiot ja esimerkit ovat varsin hyviä oivalluksia. — Ehkä suurin teoreettinen laiminlyönti on tapahtunut siinä, ettei Hemánus ole perusteellisesti pohtinut vaikutuksen käsitettä ja määritellyt sitä eksplisiitisti. Käsitys joukkotiedotuksen vaikutussellisuudesta yksilötasolla jää perin juurin klapperilaiseksi — ohtaasti ja suoraviivaisesti kausalistiseksi. — Mutta tässä haluan etupäässä polemisoida itse indoktrinaation käsitettä vastaan. Niin kuin edellä totesin indoktrinaatiossa ei ole kysymys esimerkiksi propagandasta perustavalla tavalla poikkeavasta vaikuttamisesta — kun käsitteet määritellään Hemánuksen esittämällä tavalla. Lähtisin siitä, että joukkotiedotuksen vaikuttamisen mekanismit voitaisiin pikemminkin hahmottaa esimerkiksi juuri Hemánuksen itsensä käyttämien oppimisen, kielen ja adaptaation teorioiden pohjalta kuin indoktrinaation ja propagandan jyrkän käsitteellisen erottamisen pohjalta. Tietoisuuden — muunkin kuin vaikutusyrityksiä koskevan — merkitys on vaikutustutkimuksessa joka tapauksessa keskeistä niin teoreettisella kuin empiiriselläkin alueella.

Olen itse (Pietilä 1973) pyrkinyt lähestymään vaikutusproblematiikkaa *Ahmavaaralta* omaksutusta näkökulmasta. Siinä vaikutustapahtuma nähdään yksilötasolla induktiivisesti yleistävän ajattelun mallin mukaisena tapahtumana tai prosessina — tavallaan tajunnan työjaksena. Tämä paradigma itse asiassa si-

sältää Hemánuksen oppimisen, kielen ja adaptaation teorioihin pohjaamat hahmotelmat vaikutusten mekanismeista, vaikka en niihin Hemánuksen veroisella otteella ja yhtä laajasti pystynytään pureutumaan. Katson kuitenkin, että esimerkiksi Ahmavaaraan (1970) ja muuhun tajunnan kybernetiikkaa koskevaan teoriaan perustuva lähtökohta saattaisi olla tiedotustutkimuksen teorianmuodostuksen kannalta hedelmällisempi kuin Hemánuksen esittämät kolme teoriapohjaa: mallioppiminen, kielijärjestelmän suhteellisuus ja yksilöstä riippumaton tajuntavaikutus ja adaptaatio (sivumennen sanoen oppiminen ja adaptaatio ovat minun mielestäni jo hyvin lähellä toisiaan tiedotustutkimuksen teoreettisina lähtökohtina). Se olisi hedelmällisempi, koska se olisi avarampi ja ohjaisi huomion jo omissa lähtökohdissaan tietoisuuden käsitteeseen. Induktiivinen yleistäminen on säännönmukaista päättelyä, ja lähtökohtana tällainen ajattelun malli ohjaisi tutkimuksen heti yleistämisen säännöksiin, niiden sisällön, yhtenäisyyden, tajuisuuden ja synnyin erittelyyn.

Hemánus on aivan oikeassa todetessaan (s. 144, kursivoinnit hylätty — K. P.), että

»... tutkimusta on syytä kehittää eteen päin seuraavalla neljällä eri tasolla:

1. indoktrinaation mekanismit,
2. indoktrinaatiosisältö,
3. joukkotiedotusinstituutit sekä
4. koko yhteiskunnallinen järjestelmä (makrotaso).»

Omasta puolestani olisin kuitenkin taipuvainen hiukan muuttamaan terminologiaa edellä esitettyjen ajatusten mukaisesti. Ensimmäisellä tasolla puhuisin *induktion mekanismeista* ja toisella tasolla ylipäätään *joukkotiedotuksen sisällöistä*. Indoktrinaatiosisällöthän eivät mitenkään periaatteessa poikkeaa joukkotiedotuksen muusta sisällöstä, ja Hemánus (s. 68) joutuu itsekkin toteamaan (esimerkiksi Jung ym. 1970, 52 tavoin), että lähes kaikki sisältö on intentionaalista indoktrinaation kannalta: »... joukkotiedotuksen lähettäjällä useimmiten on kaksi vaihtoehtoa: joko hän valitsee sanan jolla on hänen arvojensa kannalta myönteinen miellemerkitys, tai sanan jonka miellemerkitys saman mittapuun mukaan on kielteinen.»

Propagandan ja indoktrinaation käsitteellinen erottaminen on käsitykseni mukaan jouk-

kotiedotustutkimuksen traditiosta poikkeavaa. Luultavasti propaganda on esiintynyt useimmiten sellaisena yläkäsitteenä, jonka alaan myös indoktrinaatioksi kutsuttu on kuulunut. Näin on asianlaita esimerkiksi Klausilla (1971), jonka tärkein erottelu propagandan käsitteen sisällä, manipulaatio kontra tieteellinen agitatio, viittaa jo toisenlaisiin lähtökohtiin kuin erottelu propaganda kontra indoktrinaatio. Erityisesti Klausin tutkimukset muistaen hieman kummastuttaa Hemánuksen väite (s. 160, nootti 3), että »erityisesti joukkotiedotuksen kieltä koskevaa marxilaista teoriaa ei liene kehitelty».

Indoktrinaation käsitteen kohottaminen tiedotustutkimuksen teoriassa vaikutuksen analyysin keskeiseksi käsitteeksi on muussakin mielessä hieman pulmallista. Epäilemättä käsitteellä on edistyksellisen yhteiskuntapolitiikan kannalta edullisia konnotaatioita (»ujuttaminen» kuten Hemánus itsekin toteaa), joiden voidaan osoittaa kytkeytyvän lujasti vallitsevaan talous- ja yhteiskuntajärjestelmään. Kuitenkin käsite on tavallaan staattinen ja on omiaan ohjaamaan tutkimusta sille linjalle, jota Allardt (1971) kutsuu »tapahtuvan muutoksen tutkimukseksi», kun vaihtoehtona voisi olla »ohjatun muutoksen tutkimus». Joukkotiedotuksen vaikutusteoriointin perimmäinen kysymys on aina »Vaikuttaako joukkotiedotus yhteiskunnalliseen kehitykseen?» Tiedotustutkimuksen oikeutus on vastauksen etsiminen siihen. Peruskysymykseen liittyvät jatkokysymykset ovat »Jos vaikuttaa, niin millä kaikilla tavoilla?» ja »Mikä on joukkotiedotuksen osuus yhteiskunnallisessa kehityksessä ja mitkä ovat joukkotiedotuksen suhteet muihin yhteiskunnallisen kehityksen perusvoimiin?». Luultavasti en tee Hemánukselle suurtakaan vääryyttä, vaikka väitän hänen teoreettisten peruslähtökohtiensa olevan juuri nuo edellä mainitut kysymykset. Peruskysymyksiin vastattaessa huomio kuitenkin ohjautuu syrjään toisarvoisille raiteille, jos ensi sijassa keskitytään tarkastelemaan taloudellisen ja yhteiskunnallisen järjestelmän säilymisen ja vahvistumisen ehtoja. Indoktrinaatichan on Hemánuksen Nordenstreng-sitaatin mukaan (s. 14) »vallitsevan yhteiskuntajärjestelmän kansalaisten ympärille levittämä suojamuuri». Ne ehdot, joita joukkotiedotusjärjestelmä kokonaisuutena

asettaa yhteiskunta- ja talousjärjestelmän kehittämiseksi tai muuttamiseksi, eivät paljokaan selviä siten, että aletaan »indoktrinaation» asemesta tutkia »propagandaa». Minusta jo tällaiset nimikkeet kahlitsevat tutkimusta ja niin kuin nimikkeiden käyttö joukkotiedotuksessa muutenkin johtavat tajuamaan ilmiöt »kaavamaisella, yksioikoisella, harhaanjohtavasti yleistävällä tavalla».

Kauko Pietilä

Lähteet

- Erik Allardt: Rakenteellisista, institutionaalisista ja kulttuurisista selityksistä. *Sociologia* 3/1971, 111—124.
- Yrjö Ahmavaara: Yhteiskuntatieteen kyberneettinen metodologia. Helsinki 1970.
- Gerhard Jung, Hans Poerschke ja Edmund Schulz: Beiträge zum Begriff der gesellschaftliche Information. Leipzig 1970.
- Georg Klaus: Sprache der Politik. Berlin (DDR) 1971.
- Kauko Pietilä: Näkikö silmä, kuuliko korva. Tampereen Yliopiston Tutkimuslaitos, A-tutkimuksia 44/1973.
- L. Skvortsov: Ideology and Social Progress. Moscow 1972.